

De plaats van de Rijsbes (*Vaccinium uliginosum* L.) in de Nederlandse heide-, veen- en bosvegetatie

P. Aukes

Vanaf 1967 heb ik met tussenpozen nagenoeg alle Nederlandse en enkele buitenlandse groeiplaatsen van de Rijsbes (*Vaccinium uliginosum*) bezocht en er opnamen van gemaakt om de plaats van deze soort in de Nederlandse vegetatie te leren kennen. Indertijd hebben Jacques de Smidt, die me wegwijst had gemaakt in de vegetatiekunde, en Eddy Weeda, bezig met de beschrijving van de *Ericaceae* in de Nederlandse Oecologische Flora, aangedrongen op publicatie van de resultaten van mijn waarnemingen. Het onlangs terugvinden van een stapeltje vergeeld opnamemateriaal van begroeiingen met Rijsbes deed mij besluiten alsnog aan dit verzoek te voldoen.

Groeivormen

De Rijsbes ontleent haar naam mogelijk aan de gelijkenis met rijshout, dat wil zeggen wilgentwijgen (Weeda et al. 1988). Dat geldt tenminste voor de struiken die van oudsher in het binnenland voorkomen in hoogveen en natte heide, en die meer dan een meter hoog kunnen worden. In de kustheide blijft Rijsbes meestal even laag als de omringende vegetatie, net als in hoog-montane gebieden: zo'n 30 centimeter. In Nederlandse kuststreken heeft de Rijsbes zich pas in de loop van de twintigste eeuw gevestigd. Mogelijk is zij op sommige plaatsen meegekomen met pootgoed van de Grote veenbes of Cranberry (*Oxycoccus macrocarpos*), waarmee ze dikwijls samen groeit.

Verspreiding

De Rijsbes heeft een boreaal-montane verspreiding. Ze groeit in koude en gematigde klimaatgebieden van het hele Noordelijke Halfrond tussen 40 en 80 graden Noorderbreedte (Hultén 1971). Ze dringt tot extreme klimaatgebieden door en groeit bijvoorbeeld in de bergen in het noorden van Mongolië (Oyumaa 2001). In het noorden van haar verspreidingsgebied groeit ze op de toendra, in het hoogveen en op kaal, carbonaatarm gesteente of sediment.

In de gematigde zone van het West-Europese laagland liggen de natuurlijke groeiplaatsen van de Rijsbes in heide, hoogveen en berkenbroek. De soort blijkt echter na ontginning en bebossing met Grove den (*Pinus sylvestris*) nog lang stand te houden.

Door ons land loopt de zuidgrens van haar voorkomen in het laagland. De zuidelijkste groeiplaats was die op de Looierheide bij Gennepe (Anon. 1965). In Ierland ontbreekt de soort. In België verschijnt ze op een hoogte van 300 à 600 meter in de Hautes Fagnes in hoogveen, vochtige hei en op de grofzandige randen van oude bomkraters. We vinden haar verder in Duitse en Franse middelgebergten tussen 700 en 1600 meter hoogte en in de Alpen, Pyreneeën en de Sierra Nevada tussen 1600 en 3100 meter hoogte. Daar is ze vaak te vinden op de niet door sneeuw beschermde plaatsen in de kreupelhoutzone boven de boomgrens en in

de dwergstruikvegetatie van het *Loiseleurio-Vaccinion*, die sterk aan de wind zijn blootgesteld.

Naarmate het klimaat en edafische factoren het veel andere planten moeilijker maken, gaat de Rijsbes zich meer op haar gemak voelen. De concurrentie ontbreekt dan en bovendien vormt haar afgevallen blad een ruwe humuslaag waarin andere planten, afgezien van mossen zoals *Lophocolea*, *Sphagnum* en *Hypnum*, zich moeilijk kunnen vestigen. Ze wordt bovendien door mycorrhiza geholpen bij de opname van nitraat.

Zoals de tabel illustreert, zijn in Nederland 4 soorten groeiplaatsen te onderscheiden.

In het kustgebied:

* de kustheide op de Waddeneilanden (Waddendistrict)

* een overgang tussen veenmosrietland en berkenbroek in de Zaanstreek (Laagveen-district)

In het binnenland:

* hoogveenrestanten in de Achterhoek en Zuid-Twente (Subcentreurop district)

* bos op voormalige vochtige heide in de Achterhoek en Zuid-Twente (Subcentreurop district)

Kustheide

In het Waddendistrict was de Rijsbes al in de 19e eeuw bekend van enige Duitse eilanden waaronder Norderney (Buchenau 1901), maar de eerste vondst in het Nederlandse deel van het district werd pas in 1901 gedaan en wel bij de Doggersplaats in de Donkere duinen bij Den Helder. Volgens Hoek & Redeke (1901, p. 10) was de grond op deze vindplaats dicht bedekt met Kruipwilg (*Salix repens*), Zwarte bramen (*Rubus fruticosus* agg.) en Duinroosje (*Rosa pimpinellifolia*), waartussen behalve Rijsbes ook Struikhei (*Calluna vulgaris*), Gewone dophei (*Erica tetralix*) en allerlei kruidachtige planten groeiden. Op een herbariumetiket van R. Donk en J.G. Sloff uit

1925 is sprake van een ovale, geheel met Rijsbes bedekte plek van ± 30 m in omtrek temidden van een Kruipwilgvegetatie. In 1967 vond ik in de Donkere Duinen – het was toen een park – nog slechts een paar kwijnende Rijsbesstruiken. Qua vegetatie komt de groeiplaats nu meer overeen met die in bos op voormalige heide in Oost-Nederland (Tabel I, opname 22).

Op de Nederlandse Waddeneilanden komt de Rijsbes voor op Terschelling, Vlieland en Ameland. In 1959 werd zij door J. van der Toorn ook op Schiermonnikoog aangetroffen en wel in het Grieënglop, maar hier kon zij later niet meer worden teruggevonden.

In de kustheide vinden we behalve de lage soms ook de hoge groeivorm. Deze groeit solitair en vormt struiken van één of een paar m². Ze staan dan langs de rand van het bos, zoals op Terschelling bij het Studentenplak, of in de buurt van een hogere struik of een lage boom, zoals Berk (*Betula spec.*), Sporkehout (*Rhamnus frangula*) of Amerikaanse vogelkers (*Prunus serotina*). Het milieu is blijkbaar net ongeschikt voor bosvorming. De grondwaterstand varieert hier doorgaans van 25 tot 50 cm onder maaiveld, maar in de winter en soms in het vegetatiesezoos treden kortstondige inundaties op. Langdurige inundatie in het vegetatiesezoos kan de Rijsbes niet verdragen. In de zomer kan het grondwater in de kustheide meer dan een meter beneden het maaiveld wegzakken.

De lage vorm van de Rijsbes komt voor in duinpannen op de Waddeneilanden. De begroeiing behoort hier tot de Associatie van Kruipwilg en Kraaiheide (*Salici repentis-Empetretum*; Stortelder et al. 1996). In Tabel I behoren de opnamen 1-15 tot deze associatie. De enige grote plek waar de lage vorm homogeen verspreid in deze associatie groeit, is het Oudehuizenlid op Vlieland. Zandstruisgras (*Agrostis vinealis*) en Fijn schapengras (*Festuca filiformis*) komen alleen in de opnamen van Vlieland en

Aukes

nummer opname	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	
gebied	Ter	Ter	Ter	Vli	Ter	Vli	Vli	Vli	Ame	Vli	Vli	Vli	Vli	Sla	Sla	Ven	Ven	Ven	Ven	D	D	Kor	Kor	Mel	Mel	Mel	Mel	Mel	Kor	Wes		
jaar (19..)	67	67	67	67	67	67	67	67	79	67	67	67	67	67	67	79	79	79	79	79	79	79	79	79	66	66	66	67	67	79	68	
oppervlakt in m²	12	9	9	6	9	25	4	18	200	25	16	12	1	10	9	4	9	21	12	5	25	8	8	10	30	18	9	16	4	25		
bedekking boomlaag in %	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	60	60	5	85	40	30	10	30	30	40	5	5	-	-	50	80	
bedekking kruidlaag in %	100	100	100	98	98	100	100	100	100	100	100	98	100	100	100	85	80	60	90	80	100	100	60	100	95	80	85	90	40	75	100	
bedekking moslaag in %	-	5	50	-	50	-	-	-	5	5	70	80	10	60	40	60	15	90	5	80	1	60	5	5	90	98	80	80	100	30	1	
hoogte boomlaag in m	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	16	3	8	4	12	3	5	8	4	3	4	-	-	3	5	
hoogte kruidlaag in m	0.7	1	0.4	0.3	0.3	1	0.3	1.5	0.3	0.5	1.2	0.3	0.3	0.3	0.3	0.8	0.8	0.5	0.8	0.7	0.8	1	0.5	1	1	1	1	1	0.4	1	0.9	
aantal soorten	11	12	17	10	10	10	9	11	11	11	12	20	18	15	16	14	13	11	16	14	11	13	12	13	16	11	13	14	15	8	8	9
Vaccinium uliginosum	4	4	4	4	3	4	3	4	2	5	4	3	4	2	3	4	3	2	2	4	1	5	4	2	4	5	4	1	+	4	+	
Erica tetralix	.	+	+	+	1	+	+	+	1	+	2	+	1	1	1	+	+	1	+	+	.	.	1	+	+	+	2	3	1	2	.	
Calluna vulgaris	.	+	+	.	.	.	.	.	.	1	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Molinia caerulea	2	.	.	.	.	.	.	.	.	3	.	.	.	.	.	3	1	3	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Prunus serotina	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Dicranum scoparium	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	2	1	.	.	2	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Hypnum jutlandicum	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	3	1	.	.	.	3	+	.	1	3	1	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Pleurozium schreberi	.	.	3	.	.	.	.	.	.	.	.	3	.	.	3	2	.	.	2	3	+	3	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Dicranum polysetum	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Dicranella heteromalla	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
mossen ongedet.	.	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Cladonia spec.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Hydrocotyle vulgaris	+	+	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Anthoxanthum odoratum	+	+	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Oxyccoccus macrocarpos	+	+	+	+	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Potentilla erecta	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
Calamagrostis epigejos	+	+	+	+	1	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
Salix repens	1	1	+	1	+	1	+	1	+	1	+	1	+	1	+	1	+	1	+	1	+	1	+	1	+	1	+	1	+	1	+	
Empetrum nigrum	2	+	1	2	1	1	1	2	.	2	2	+	2	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Ammophila arenaria	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Carex trinervis	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Festuca filiformis	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Agrostis vinealis	.	.	.	.	.	.	.	.	.	3	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
Carex flacca	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Carex arenaria	.	.	.	.	.	.	.	.	.	2	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
Potentilla reptans	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Lotus corniculatus	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Luzula campestris	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Hieracium umbellatum	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Pseudoscleropodium purum	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	2	.	.	.	.	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Pinus sylvestris	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	2	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
Quercus rubra	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Quercus robur	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	3	2	+	4	3	+	+	+	+	2	1	+	+	+	+	+	
Betula pendula	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Betula pubescens	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Sorbus aucuparia	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Rhamnus frangula	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Rubus spec.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Vaccinium myrtillus	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	3	.	3	.	5	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
Vaccinium vitis-idaea	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	2	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Deschampsia flexuosa	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	2	.	1	1	3	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
Lophocolea bidentata	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
Lophocolea heterophylla	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Eurhynchium praelongum	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Polytrichum commune	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Eriophorum vaginatum	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Eriophorum angustifolium	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Oxyccoccus palustris	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Andromeda polifolia	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Aulacomnium palustre	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Sphagnum magellanicum	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Sphagnum fallax/flexuosum	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Sphagnum rubellum	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Sphagnum papillosum	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Phragmites australis	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Dryopteris dilatata	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Oxyccoccus spec.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Sphagnum fimbriatum	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.

Tabel I. Opnamen met *Vaccinium uliginosum* uit verschillende delen van Nederland. Waar hoge houtige gewassen in de opnamen met + zijn genoteerd, betreft het hoofdzakelijk kiemplanten. De meeste soorten die in slechts één opname voorkomen, zijn weggelaten. Opnamelocaties: Ame = Ameland, D D = Donkere Duinen bij Den Helder, Kor = Korenburgerveen bij Winterswijk, Mel = Bossen van Mellink bij Eibergen, Sla = De Slangenburg bij Doetinchem, Ter = Terschelling, Ven = Vennebulden tussen Lichtenvoorde en Varsseveld, Vli = Vlieland, Wes = 'De Kleine Vijver' bij Westzaan. De opname van deze laatste locatie is gemaakt door E.P. Klever.

Ameland voor. Op relatief droge groeiplaatsen op Vlieland maken Grote veenbes (*Oxycoccus macrocarpos*) en Pijpenstrootje (*Molinia caerulea*) plaats voor Zandzegge (*Carex arenaria*), Vijfvingerkruid (*Potentilla reptans*), Gewone rolklaver (*Lotus corniculatus*), Gewone veldbies (*Luzula campestris*), Schermhavikskruid (*Hieracium umbellatum*) en Groot laddermos (*Pseudoscleropodium purum*).

Overgang van veenmosrietland naar berkenbroek

Het brakwaterveenlandschap in de Zaanstreek kende in de jaren zestig van de vorige eeuw een groeiplaats van de Rijsbes. Het ging om het gebiedje 'de Kleine Vijver' bij Westzaan. Dit was een halve ha groot en bevatte een verlandende vijver, die geheel met veenmos begroeid was en waar verder veel riet, varens en berken stonden. Bij het samenstellen van de Atlas van de Nederlandse Flora was dit terrein niet als Rijsbeslocatie bekend (vgl. Weeda 1985). Erik Klever maakte de opname (tabel I, nr. 31) in 1968 en vermeldt dat de groeiplaats aan de rand van een berkenbroekbosje ligt. Ook in de opname komt een klein exemplaar van een berk voor. Het grondwater stond hier vlak onder het maaiveld. De heer Agg. J. D. Veen, die de groeiplaats in 1967 meldde, verwachtte dat het gebiedje spoedig verloren zou gaan door woning- en wegenbouw. Van de Rijsbes stond er slechts één struik van ongeveer meter hoog, die in 1969 dood werd teruggevonden.

Hoogveenrestanten

Tot 1900 was de Rijsbes binnen Nederland uitsluitend bekend uit de Achterhoek en Zuid-Twente. De eerste vondst werd gemeld door De Gorter (1781): "Overvloedig in 't Veen by Varseveld in 't Graafschap Zutphen." Driekwart eeuw later was daar-

van weinig over, blijkens het verslag van een excursie in 1859: "De volgende dag was bestemd voor eenen togt naar de Varsseveldsche veenen, de groeiplaats, volgens De Gorter, van *Vaccinium uliginosum*. (...) In het veen tusschen Lichtevoorde en Varsseveld werd inderdaad *Vaccinium uliginosum* aangetroffen, maar, zoo als later bleek, in kwijnenden toestand. Van het veen toch was nauwelijks een spoor meer over en hetgeen vroeger een hoog veen bleek geweest te zijn, was door onachtzaamheid en zorgeloosheid der ontginners, zoo ver het oog reikte, herschapen in eene dorre zandvlakte. *Vaccinium* groeide aan den hoogen rand van het vroeger veen in lage, verward dooreen gegroeide struiken. Jonge planten zag men niet, zoodat het verdwijnen der plant op die groeiplaats te vreezen is. Overigens leverde het veen weinig of niets belangrijks op" (Van den Bosch 1861). Toch kwam tot ver in de 20e eeuw in deze omgeving nog steeds Rijsbes voor, nu echter in bos op verdroogde heidegrond, zodat deze locatie in de volgende paragraaf opnieuw ter sprake komt.

Op enkele andere plaatsen in de Achterhoek liggen nog steeds hoogveenrestanten met Rijsbes. De voornaamste vindplaats van dit type is het Korenburgerveen. Reeds Van den Bosch (1861) meldt in zijn verslag van de excursie naar de Achterhoek in 1859 het voorkomen van de Rijsbes in dit veengebied. Hij schrijft hierover: "De derde dag was gewijd aan het onderzoek van het, zuidwestelijk van Winterswijk gelegen, Kolenberger veen. Hier vertoonde zich *Vaccinium uliginosum*, dikwerf in het water groeiend, in fraaije, krachtige struiken van 1 tot 1½ el hoogte, sierlijk door de talrijkejarige takken met hare fraaije van onder witte, van boven donker groene glanzige bladeren." In het Korenburgerveen staat Rijsbes zowel in vlakdekkend berkenbroekbos (*Erico-Betuletum pubescentis*

eriphoretosum) als op de veendijkjes (*Erico-Betuletum pubescentis callunetosum*; Stortelder et al. 1998). In het broekbos staat het grondwater meestal vlak onder het maaiveld; de turfdijkjes zijn aanmerkelijk droger.

Ook in het reservaat de Bossen van Mellink bij Eibergen komt nog steeds een vitale populatie van de Rijsbes voor. Zij staat hier in kleine stukjes moerassige heide, waar pas een eerste aanzet tot hoogveenvorming is waar te nemen. De begroeiing waarvan zij deel uitmaakt, is tot het *Erico-Sphagnetum magellanici* te rekenen.

In Zuid-Twente is een dergelijke groeiplaats in veenachtige heide bekend uit de omgeving van Diepenheim. In het desbetreffende terrein, Stegemanshoek geheten, werden in 2002 op twee plekken nog steeds een aantal Rijsbesstruiken aangetroffen (meded. J.W. Bielen).

Verscheidene locaties van de Rijsbes in venige heideterreinen in de Achterhoek en Zuid-Twente zijn door ontginning of verdroging verdwenen. Een van de beste vindplaatsen, getuige het herbariummateriaal dat hier in de periode 1869-1906 is verzameld en in Leiden wordt bewaard, was een terrein bij Beltrum tussen Groenlo en Borculo met de naam Scholtens Ossenpas. Het wordt op de herbariumetiketten aangeduid als heideveld maar ook als turfveen. Noch van het terrein, noch van het toponiem hebben we iets kunnen terugvinden. Waarschijnlijk gaat het om een broekgebied dat al aan het begin van de 20 eeuw is ontgonnen. Ook van een heide- en moerassgebied bij Hölterhof ten westen van het Aamsveen, waar de soort omstreeks 1900 werd aangetroffen, zijn later in de 20e eeuw geen vondsten meer gemeld.

Bossen op heidegrond

Groeiplaatsen van de Rijsbes in bossen op ontgonnen, verdroogde, vroeger vochtige

heidegronden heb ik gevonden op de Slangenburg te Doetinchem en op de Vennebulten tussen Lichtenvoorde en Varsseveld. Het laatste terrein vormt de hoge rand van het vroegere veen, dat nu het Zwarte veen heet en door intensief gebruikt grasland wordt ingenomen. In de jaren '60 van de 20e eeuw, dus meer dan een eeuw nadat Van den Bosch de verdwijning van de Rijsbes voorspelde, vond ik in de Vennebulten een drietal groeiplaatsen van deze soort. De recent verschenen Atlas van de Flora van de Achterhoek (Te Linde & Van den Berg 2003) vermeldt Rijsbes echter niet meer voor deze plekken, net zo min als voor de Slangenburg. Wel wordt in deze atlas nog een groeiplaats ten zuiden van Winterwijk in het voormalige Blekkinkveen aangegeven. Hier staat echter nog maar één plant.

Het bos op de Slangenburg en de Vennebulten waarin de Rijsbes voorkwam, bestaat uit dennen, eiken en berken (Tabel I, opnamen 16-21). Het is deels tot het Kussentjesmos-Dennenbos (*Leucobryo-Pinetum*), deels tot het Berken-Eikenbos (*Betulo-Quercetum roboris*) te rekenen.

In 1955 vonden J. Wartena en J.Th. de Smidt Rijsbes op lichte plekken in loof- en naaldhoutbosjes bij het Teeselinkven onder Neede. In 1957 werd door Wartena in een dennenbosje ten oosten van Markvelde bij Diepenheim een grote groeiplaats van de Rijsbes ontdekt. Geen van beide kon in 1979 door J. Bouterse worden teruggevonden. De groeiplaats op het Loohuis te Aalten lag in vochtig Berken-Eikenbos met veel Pijpenstrootje (*Molinia caerulea*) en wat Grove den (*Pinus sylvestris*); hier is de Rijsbes omstreeks 1970 verdwenen door vernatting van het terrein. In het Teesinkbos bij Bockelo – dat ik niet heb bezocht – komt de Rijsbes anno 2003 nog steeds voor, zij het in weinig vitale staat (meded. J.W. Bielen).

Strategie van de Rijsbes op de grens van zijn verspreidingsgebied

De Rijsbes groeit slechts op een tweetal plaatsen homogeen verspreid in de vegetatie: in de Associatie van Kruiwilg en Kraaihei in de kustheide in het Oudenhuisenlid op Vlieland, en in het Dophei-Berkenbroek in het Korenburgerveen. En dan nog gaat het in beide gevallen slechts om enkele honderden vierkante meters. Andere gevallen, met uitzondering van de Rijsbesstruiken die op veendijkjes groeien of overleven in een heidebossing of in een park (Donkere Duinen bij Den Helder), betreffen vaak grenssituaties tussen nat en droog op een zand- of veenbodem. Al deze groeiplaatsen liggen aan de rand van een vochtig, zeer voedselarm milieu; verschillende opnamen zijn gesitueerd op de grens van twee vegetaties. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat de Rijsbes hier zijn kansen ontleent aan de verminderde concurrentiekracht van de soorten uit beide vegetatietypen ter weerszijden van de grens. Bovendien helpen ericoïde mycorrhiza de Rijsbes te overleven op plaatsen waar nitraat in het minimum is, zoals in duinzand, in hoogveen en in gebergten boven de boomgrens, waar nauwelijks bodemvorming heeft plaatsgevonden. Deze mycorrhiza verhogen de efficiëntie van de nitraatopname.

Toekomst en beheer

Zoals het er nu naar uitziet, zal de Rijsbes op de Waddeneilanden wel standhouden. Dit geldt zeker voor de laag groeiende vorm; de losse pollen van het hogere type lopen wat meer kans te sneuvelen, omdat ze meer op hun bestaansminimum leven. In het binnenland lijken de groeiplaatsen in het Korenburgerveen het zekerst van hun bestaan. Die in de Bossen van Mellink, een klein terrein van het Staatsbosbeheer in een

agrarische omgeving, hangen sterk af van het behoud van de voedselarmoede, de waterhuishouding en het open houden van de vegetatie. Het is te hopen dat in de overige terreinen de Rijsbes haar leven zo lang mogelijk kan rekken.

Het beheer van begroeiingen waarin Rijsbes voorkomt, bestaat voornamelijk uit het in stand houden van de waterhuishouding en de voedselarmoede. Waar ontginning en ontwatering hebben plaatsgehad en de milieuomstandigheden zijn verslechterd, kan men het verdwijnen van de Rijsbes zeer lang uitstellen door houtopslag te verwijderen. Zo is het regelmatig kappen van de berkenopslag op de veendijkjes in het Korenburgerveen gewenst.

Dankwoord

FLORON en de Floristische Werkgroep Twente gaven inzage in verspreidingsgegevens, waarvoor hartelijk dank.

The position of *Vaccinium uliginosum* in the Netherlands.

Vaccinium uliginosum reaches the southern border of its lowland area in the Netherlands. 31 relevés show the 4 different ecotopes in which *Vaccinium uliginosum* is or was found:

- * Coastal heathland in the Wadden district
- * Brackish peat bogs in the Peat-bog district (extinct)
- * Peat moor in the Subcentral European district in the eastern part of the country
- * Drained and afforested heathland and peat moor in the Subcentral European district in the eastern part of the country

There are only few stations in which *Vaccinium uliginosum* occurs in large numbers in a homogenous vegetation. Mostly the species is found in isolated patches on the borderline of different kinds of vegetation,

where it seems to profit from the decrease of competition of other species. In addition, mycorrhiza increases the efficiency of the absorption of nitrogen by *Vaccinium uliginosum*.

Vaccinium uliginosum grows mainly in nature reserves. It is demonstrated that *Vaccinium uliginosum* is able to survive after reclamation and afforestation of peaty heathland for over a century. Nevertheless a decrease of occurrence is noted in the inland part of its area, which suggests that drainage and afforestation lead to its extinction in the long run.

Literatuur

- Anon. (1965). Verslag van de maandvergaderingen. Te Maastricht op woensdag 1 september 1965. *Natuurhistorisch Maandblad* 54: 108-110.
- Bosch, R.B. van den (1861). [Excursieverslag Achterhoek 1859.] *Nederlandsch Kruidkundig Archief* I(5): 196-203.
- Buchenau, F. (1901). *Flora der Ostfriesischen Inseln (einschliesslich der Insel Wangeroog)*, ed. 4. W. Engelmann, Leipzig, 213 pp.
- Gorter, D. de (1781). *Flora VII Provinciarum Belgii Foederati indigena*. C.H. Bohn & fil., Harlemi, 378 pp.
- Hoek, J. & H.C. Redeker (1901). *Flora van Helder*. C. de Boer jr., Helder, 216 pp.
- Hultén, E. (1971). *The Circumpolar Plants. II. Dicotyledons*. Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens Handlingar, 4e ser., 13(1). Almqvist & Wiksell, Stockholm, 463 pp.
- Linde, B. te & L.-J. van den Berg (2003). *Atlas van de Flora van Oost-Gelderland*. Stichting de Maandag, Ruurlo, 544 pp.
- Oyumaa, J. (2001). *Wildflowers of northern Mongolia*. Lake Hovsgol National Park, Mongolia.
- Stortelder, A.H.F., J.T. de Smidt & C.A. Swertz (1996). Calluno-Ulicetea. In: J.H.J. Schaminée, A.H.F. Stortelder & E.J. Weeda (red.), *De vegetatie van Nederland 3. Plantengemeenschappen van graslanden, zomen en droge heiden*. Opulus, Uppsala/Leiden, pp. 287-316.
- Stortelder, A.H.F., P.W.F.M. Hommel & R.W. de Waal (1998). *Broekbossen*. Natuurhistorische Bibliotheek 66. KNNV Uitgeverij, Utrecht, 216 pp.
- Weeda, E.J. (1985). *Vaccinium uliginosum* L. In: J. Mennema, A.J. Quené-Boterenbrood & C.L. Plate (red.). *Atlas van de Nederlandse Flora 2. Zeldzame en vrij zeldzame planten*. Bohn, Scheltema & Holkema, Utrecht, p. 308.
- Weeda, E.J., R. Westra, Ch. Westra & T. Westra (1988). *Nederlandse Oecologische Flora. Wilde planten en hun relaties 3*. IVN, Amsterdam, 302 pp.